

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРСПЕКТИВИ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ
РЕФОРМИ В УКРАЇНІ:
ДОСВІД АВТОНОМІЗАЦІЇ КРИМУ ТА ЗАКАРПАТТЯ**

У сучасному світі все частіше висловлюються різні думки щодо нових процесів у розвитку форм державно-територіального устрою країн світу. Як організувати самих себе, знайти оптимальні та довгострокові форми існування націй і народів у межах держави, завдання складне не тільки для пострадянських, а й для більшості країн, що мають досвід державного будівництва та сталі політичні режими.

Територіальна організація держави – явище складне і багатоелементне, що визначає певний порядок устрою території, виділення і взаємозв'язок окремих його частин. Це національно-державний і адміністративно-територіальний устрій, економічне і спеціальне районування.

Національно-державний устрій – це внутрішня національно-територіальна організація держави, співвідношення цілого і його складових частин. Дана категорія визначає як організовано територію держави, з яких частин вона складається, яке їх правове положення, на яких засадах вибудовуються взаємовідносини центру і регіонів.

У науковій літературі коло проблем, пов'язаних із регіональністю і внутрішнім устроєм держави висвітлюється переважно крізь призму двох протилежних явищ: з одного боку, централізації, з іншого – на противагу їй – децентралізації, деконцентрації, регіоналізації, автономізації, федералізації. До цього ж смислового ряду можна віднести ідеологічно забарвлені терміни “регіоналізм” та “сепаратизм”.

Усі вони уособлюють собою категорії аналізу регіонального фактора у політичному процесі держави. У будь-якому разі і централізація, і її антиподи характеризують процеси концентрації влади та її розпорошення, розподілу влади між центром та регіонами¹.

Аналіз типів державного устрою європейських держав засвідчує прогресуючу тенденцію до внутрішнього відокремлення, утво-

рення національних або територіальних автономій. Щодо цього західноєвропейські країни можна поділити на три групи:

1. повністю сформовані федерації, такі як Німеччина, Австрія, Швейцарія;

2. унітарні держави з елементами федералізму, що мають у своєму складі автономні утворення або держави, які проводять реформи поступового переходу до федералізму. Яскравим прикладом цьому може бути закінчення процесу федералізації у Бельгії, яка завдяки реформі 1994 р. стала федеративною державою. До цієї групи належать також Іспанія та Італія. Іспанські провінції Каталонія та Андалузія володіють практично державним статусом і мають можливість брати участь у співробітництві міжнародного рівня. В Італії 5 з 20 областей мають спеціальний статус найширшої автономії;

3. унітарні держави, такі як Франція, Португалія і Великобританія, що проводять активну політику децентралізації.

Значимо, що політика Євросоюзу також стимулює процес децентралізації та заохочує незалежність територіальних утворень на внутрішньодержавному рівні. У зв'язку з цим цілком очевидні й закономірні тенденції та реалії державотворення і в країнах пострадянського простору. Доки в них панували соціалістичні режими, міжрегіональні, міжетнічні, релігійні протиріччя приховувалися, заганялись усередину. Крах соціалістичної системи призвів до послаблення влади на всіх рівнях, загострення і виходу назовні давніх конфліктів, розпаду соціалістичних федерацій на складові частини, які, у свою чергу, також відчували проблеми із територіальною цілісністю і державною єдністю, маючи багато невирішених проблем з окремими регіонами. Не стала винятком і Україна.

Державотворення незалежної України позначилося активним пошуком оптимальних правових, організаційних та управлінських форм існування її як демократичної держави, у тому числі й її адміністративно-територіального устрою. На сьогодні в українському суспільстві і політикумі знову надзвичайно загострились питання майбутнього державного устрою України. Пов'язано це насамперед із завершенням 10-літнього правління Президента Л.Кучми, надзвичайно напруженою президентською виборчою кампанією 2004 р., в ході якої деякі політичні сили актуалізували проблему федералізації України, вступом у дію політичної реформи та перспективою реалізації адміністративно-територіальної реформи вже

оновленою політичною елітою країни. Не виключена ймовірність винесення питань, пов'язаних зі зміною адміністративно-територіального устрою країни, на всеукраїнський референдум.

У цьому зв'язку корисно було б пригадати, що Україна в своїй історії має два приклади проведення референдумів щодо надання автономного статусу: 20 січня 1990 р. у Криму та 1 грудня 1991 р. у Закарпатті. У кожному випадку була власна специфіка і особливості, і, насамперед, ступінь реалізації результатів референдумів, але незаперечним залишається створення прецеденту федералізації України, наявність як мінімум двох регіонів, де було прийнято відповідні рішення.

Проведення референдуму з наступним утворенням Автономної Республіки Крим зумовило відхід України від класичної моделі унітарності та набуття нею ознак федералізму. Суспільну атмосферу у 1988 – 1989 роках на півострові визначала, з одного боку, зростаюча популярність ідеї розширення регіональної самостійності в економічній сфері – введення так званого “регіонального госпрозрахунку”, який, як вважали його прихильники, міг би пожвавити економічне життя регіону. З іншого – масове повернення на історичну батьківщину кримськотатарського населення із місць примусового поселення у республіках Середньої Азії, котре суттєво вплинуло на етнічний склад півострова й вимагало від місцевої влади неординарних дій і рішень. Гостроти ситуації в області додав їй боротьба кримської громадськості у 1988 – 1989 роках проти будівництва на півострові атомної електростанції і загалом проти засилля у Криму центральних господарських відомств та підпорядкованих їм виробництв, що порушували екологію півострова. В авангарді цієї боротьби стали групи ентузіастів “зеленого” руху.

Водночас цей період був позначений початком процесу національного відродження народів СРСР, у тому числі й українського. Керівництво КПРС, усвідомлюючи неминучість процесу українського національного відродження та краху Союзу в разі виходу з нього України, організувало особливий спротив. У надрах Кримського обкому КПРС в 1988 р. визріла ідея утворення автономії, схвалена згодом обласною партконференцією. У такий спосіб планувалося відгородитися від національно-визвольних процесів в Україні. До цього проекту долучилося й центральне партійне керівництво. На засіданні секретаріату ЦК КПУ від 22 жовтня 1990 р. під головуванням Г. Харченка “комуністам – керівникам

Верховної Ради УРСР було запропоновано внести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму, а Кримському обкому партії виступити з ініціативою щодо прийняття Декларації про статус Криму”². У 1989 р. Кримська обласна партійна організація стає головним організатором руху за відновлення Кримської АРСР. Ситуація ще більш ускладнювалася тим, що до дискусії відносно автономії долучилися й різні проросійськи зорієнтовані структури, котрі у відновленні автономії вбачали можливість повернення Криму до складу Росії, а також кримсько-татарські організації.

Обком партії для початку запропонував оголосити Крим “все-союзною здравницею” – спеціальною територією, призначеною для відпочинку й лікування, де всіляка господарська діяльність відомств знаходилася б під жорстким адміністративним контролем місцевої влади. Ця ідея мала не політичний, а економічний сенс, вона висувалась обласною парторганізацією як головна платформа на виборах до ВР СРСР на початку 1989 р.³

У окремих лідерів новоутворених кримських організацій, переважно проросійськи налаштованих, сформувалась ідея проголошення Криму самостійною республікою поза національних пріоритетів (вагому роль відіграла публікація наприкінці 80-х знаменитого фантастичного роману В. Аксьонова “Острів Крим”). Так, у програмі створеного на початку 1989 р. членами регіонального відділення опозиційного “Демократичного союзу” комітету “Крим” говорилося про необхідність домагатися самоврядування Криму і підпорядкування його безпосередньо Москві. Висувалась вимога надати кримському обласному парламенту право анулювати будь-які рішення центральної влади. У разі ж “відмови центру” кримські демократи мали намір реалізувати ідею мирного, шляхом референдуму, виходу Криму зі складу СРСР і створення незалежної Кримської демократичної республіки або ж відновлення Радянської республіки Тавриди, що існувала в 1918 р., й надання їй статусу суб’єкта радянської федерації⁴.

Позиція кримськотатарських організацій полягала в ідеї відновлення Кримської АРСР, яку вони розглядали як форму національної державності кримських татар. Гасло “Відновлення Кримської АРСР” було невід’ємною вимогою політичних акцій кримських татар і слідувало за вимогами організованого повернення народу і його політичної реабілітації⁵.

Відомий кримський діяч і публіцист А. Мальгін заперечує думку про те, що ініціатором перетворення Криму на республіку був обком КПРС, оскільки на момент, коли республіканська тема потрапила на сторінки партійної преси, вона вже активно обговорювалася громадськістю. Партійна ж преса почала зондувати громадську думку з цього питання не раніш середини 1989 р., коли в газеті “Крымская правда” 16 липня було опубліковано запис засідання прес-клубу видання під назвою “Регіональний госпрозрахунок і автономія”. У ньому вперше робився обережний висновок про те, що для успішного запровадження регіонального госпрозрахунку і перетворення Криму на “всесоюзну здравницю” було б доцільно надати області статусу автономної республіки. На початку жовтня обком партії організував науково-практичну конференцію, в ході якої її учасники висловили аргументи на користь республіканського статусу Криму. 25 жовтня 1989 р. установча конференція опозиційного до КПРС Народного фронту Криму висунула гасло “Криму – республіканський статус”.

Під гаслом відновлення автономної республіки пройшли і вибори до Кримської обласної ради в 1990 р. І це не дивно, адже партійна конференція Кримської області прийняла рішення вважати найбільш прийнятним варіантом відтворення Кримської АРСР як суб’єкта СРСР, що фактично означало вихід Криму зі складу України⁶. Саме республіканська ідея на той час об’єднала М. Багрова з іншим політиком – Ю. Мешковим. Останній на засіданні другої сесії обласної ради на початку червня 1990 р. пропонував проголосити відновлення республіки на з’їзді народних депутатів усіх рівнів. Другий секретар обкому КПРС Л. Грач вніс пропозицію зібрати “з’їзд народів Криму”, на якому й прийняти відповідні рішення. Ряд депутатів відстоювали необхідність проведення референдуму з питання відновлення республіканського статусу Криму.

Далеко не всім силам у Криму стало до вподоби ухвалення Верховною Радою УРСР Закону “Про мову”, який надав українській мові статусу єдиної державної (1 січня 1990 р.) та Декларації про державний суверенітет. У зв’язку з цим керівництво облради Криму зупиняється на тому варіанті, легітимність якого викликала б щонайменше сумнівів, – проведенні регіонального референдуму. 12 листопада 1990 р. відкрилася позачергова сесія облради, присвячена розгляду єдиного питання – проблемі статусу півострова. Присутнім на ній був і тодішній Голова Верховної Ради України

Леонід Кравчук. Цього дня було прийнято “Декларацію про державний і правовий статус Криму” та затверджено тимчасове положення про проведення місцевого референдуму 20 січня 1990 р., який став першим на теренах колишнього СРСР. Участь у ньому взяли 81,37% кримчан. 93,26% з них висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб’єкта Союзу і учасника Союзного договору⁷. Народні обранці у Верховній Раді України усвідомлювали, що невирішеність питання зі статусом Криму може у подальшому призвести до загострення сепаратистських настроїв. Тому 12 лютого 1991 р. постановою Верховної Ради України “Про відновлення Кримської АРСР” було утворено автономію у складі України.

Невдовзі, згідно з прийнятим Законом України № 1231а-12 від 19 червня 1991 р. до Конституції України було включено главу 7-1 “Кримська АРСР”, тим самим на конституційному рівні закріплено існування автономної республіки у складі України. Для реалізації Кримською АРСР своїх функцій 29 квітня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про статус автономної Республіки Крим”, яким визначила статус Республіки Крим як складової частини України з досить широкими власними повноваженнями. Процес узгодження повноважень автономії із законодавством України тривав майже 9 років. Формально він завершився 31 грудня 1998 р. затвердженням Конституції АРК Верховною Радою України. Втім вже у листопаді 2005 р. Верховна Рада Криму у односторонньому порядку повернула собі право законодавчої ініціативи.

Як і у випадку із Кримом, де у міжвоєнний період існувала Кримська АРСР, автономістські тенденції у Закарпатті також мають свою історію. Походять вони від часів президента Чехословаччини Т. Масарика, який обіцяв, але так і не надав Підкарпатській Русі статусу державотворчого адміністративного утворення у складі довоєнної Чехословаччини. З новою силою вони розгорілись, як і у Криму, на початку 90-х років ХХ ст. 1 грудня 1991 р. паралельно із Всеукраїнським референдумом про підтвердження Акту проголошення державної незалежності України у Закарпатті був проведений місцевий – про надання Закарпаттю окремого статусу у її складі.

Питання автономії Закарпаття у 90-х роках невідривно пов’язане із питанням політичного русинства. Як стверджує О. Гаврош, “це не тільки два чоботи – пара, але і творіння рук одного й того

ж, як тепер кажуть, політтехнолога”⁸. Спробам реанімувати русинський рух в умовах незалежної України сприяли такі чинники, як переоцінка ступеня консолідації української нації й недооцінка специфіки окремих регіонів, зокрема Закарпаття, чим скористались окремі амбітні особистості на місцях; реанімація проблеми національних інтересів, у тому числі й питання кордонів, у сусідніх постсоціалістичних країнах; винесення проблеми карпаторусинства на обговорення ряду міжнародних симпозіумів та поява низки публікацій у пресі Угорщини, Канади, Словаччини і Росії⁹. Перші сучасні прояви русинства О. Гаврош вбачає у появі в угорській пресі у 1989 р. публікацій, у яких, крім іншого, звучала й теза про те, що закарпатці – це насправді добрі старі русини, які тисячу років жили спільно з угорцями, а українцями їх зробив Сталін. Іншим вагомим чинником активізації русинського руху стало посилення діяльності національно-демократичних сил. Партійна влада втрачала контроль над ситуацією в області. Особливо в умовах, коли націонал-демократи очолили рух проти Пістрялівської РЛС, що викликало до них симпатії широких верств, як правило, аполітичних закарпатців.

9 лютого 1990 р. новим керманичем області, замість Г. Бандровського, пленум обкому обрав М. Волощука, який зробив своїм гаслом локальний патріотизм. Нове керівництво області не створювало перепон у проведенні установчого зібрання національно-культурного Товариства карпатських русинів. Воно відбулося 17 лютого 1990 р. в Ужгороді. Першим головою Товариства став М. Томчаній. До правління Товариства увійшло 25 осіб, в основному представників місцевої інтелігенції, серед яких були М. Томчаній, Б. Сливка, М. Михальова, П. Годьмаш, В. Фединишинець, П. Кампов. Останній у своєму виступі зазначив, що “Товариство русинів не може обходити стороною політичні питання, йому необхідно брати активну участь у діяльності органів влади і допомагати русинам займати керівні посади”¹⁰.

Уже 19 лютого Товариство карпатських русинів було зареєстровано. Для прикладу – з реєстрацією обласної організації Руху місцева влада зволікала півроку. Це дало націонал-демократам підстави звинуватити обласне керівництво у симпатіях до русинського руху.

У зв’язку із перипетіями довкола Пістрялівської РЛС М. Волощук часто відвідував Москву. За спостереженнями впливового на

той час у області журналіста М. Бабидорича, після чергового повернення М. Волощука з Москви відбувався новий спалах політичного русинства у області¹¹. Ще однією знаковою подією у політичному житті Закарпаття став пленум обкому, який відбувся 12 травня 1990 р. На ньому секретарем обкому було обрано І. Миговича, а завідуючим ідеологічним відділом – М. Макару. Згодом вони стали активними учасниками і апологетами русинського руху.

Через місяць після проголошення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, 14 – 16 серпня 1990 р., у друкованому органі Закарпатського обкому “Закарпатській правді” публікується розлога стаття В. Фединишинця, одного з русинських лідерів, “Я – русин, мій син – русин...”. Надалі на шпальтах цієї партійної газети започатковується широка дискусія про належність закарпатців до українського народу.

Варто відзначити, що такі активні учасники русинського руху і прихильники автономності Закарпаття, як брати Годьмаші у своїй праці “Підкарпатська Русь і Україна” не приховують сприяння обласної влади у реєстрації Товариства, а також вказують, що “Україна самостійно, без вказівки Москви, не вирішить проблему русинської нації і її автономної республіки”¹². П. Годьмаш підготував проект Декларації про цілі і завдання Товариства карпатських русинів. Зміст її зводився до заперечення законодавчих актів Верховних Рад СРСР і УРСР 1945 – 1946 рр. про воз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Єдино законним і чинним, на думку творців Декларації, є рішення Мюнхенської угоди Німеччини, Італії, Франції та Великої Британії від 29 – 30 вересня 1938 р. про розчленування Чехословацької Республіки і створення внаслідок цього автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини¹³. У Декларації містилося звернення до Президента СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Верховної Ради СРСР з проханням скасувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. про перетворення Закарпатської України в Закарпатську область як такого, що суперечить міжнародному праву і Конституції СРСР, та прийняти замість нього новий Указ про перетворення Закарпатської України на автономну республіку Підкарпатська Русь¹⁴.

На думку закарпатських дослідників, виразників національно-демократичних поглядів, зокрема О. Мишанича, справжні причини появи декларації криються у спробі центральної союзної влади зберегти надійне “вікно у Європу”. Зважаючи на географічне роз-

ташування у цій ролі могла виступити Закарпатська область. Однак таким планам заважало б існування незалежної України. Саме тому й було розроблено план виведення Закарпаття із підпорядкування України і приєднання на правах автономії до складу Росії¹⁵. Самі русинські діячі неодноразово наголошували на тому, що у них на меті зовсім не було від'єднання від України, а питання про Підкарпатську Русь ставилося тільки як історична традиція існування на цій території автономного утворення, а не відокремлення від України¹⁶.

Від самого початку Товариство русинів намагалося протиставити себе представникам національно-демократичних сил ("галицьким емісарам"). Апелюючи до члена політбюро ЦК КПРС О. Дзасохова, П. Годьмаш повідомив, що має інформацію про те, що голова координаційної ради українців Америки Є. Стахів у конфіденційній бесіді висловлював наміри діаспори галичан у США реанімувати ЗУНР і на її базі створити суверенну Карпатську Україну, включивши до неї Закарпаття. Щоб сусіди-галичани залишили русинів у спокої, О. Дзасохову пропонувалося посприяти скасуванню Указів УРСР і СРСР про утворення Закарпатської області і видати указ про відродження русинської автономної республіки у складі УРСР, на яку галичани не зможуть претендувати. Емісар О. Дзасохова повідомив М. Томчанію, що на друге півріччя до плану роботи Президії Верховної Ради СРСР включено відповідні питання.

Та цим планам не судилося здійснитись. У серпні 1991 у Москві відбувся путч, а 24 серпня Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України. Русинські лідери спробували вивести русинське питання на міжнародний рівень. 12 вересня 1991 р. у Москві на Нараді з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ) виступив М. Попович. А 16 листопада 1991 р. на Всеукраїнському з'їзді національних меншин мав слово В. Фединишинець. Він, зокрема, заявив: "Числені вчені вважають, що ми донині знаходимося в окупації, схожій на окупацію Естонії, Латвії і Литви. Русинів 45 років переконували, що їх звільнили. Від чого? Рівень життя і культури у русинів був значно вищим, ніж у визволителів. За одну ніч ми стали українцями і втратили республіку..."¹⁷. Цю частину його виступу транслювала програма "Час" на союзному телебаченні.

Активна діяльність Товариства русинів сприяла включенню до порядку денного позачергової 8-ї сесії обласної Ради народних

депутатів питання “Про автономію Закарпаття у складі України”. Внаслідок гострих дискусій було прийнято рішення про саморозпуск облради і про винесення питання щодо автономії на розгляд безпосередньо закарпатців шляхом проведення обласного референдуму. Питання у бюлетені для голосування звучало так: *“Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території як суб’єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративні утворення?”*¹⁸. Після особистого втручання голови Верховної Ради України Л. Кравчука питання було переформульовано наступним чином: *“Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало, із закріпленням у Конституції, статус особливої самоврядної адміністративної території, як суб’єкта у складі незалежної України і не входило до будь-яких інших адміністративно-територіальних об’єднань?”* На думку русинських діячів таке формулювання зводило нанівець референдум, оскільки Закарпаття вже було адміністративним утворенням і це утворення у вигляді Закарпатської області вже було закріплено в Конституції. Вказуючи на те, що ЗМІ замовчували, що голосування буде не за автономію, а за “якусь фікцію”, русинські діячі схильні вважати результати референдуму (92% виборців взяли участь, з них 78% позитивно відповіли на поставлене питання) як схвалення саме повернення Закарпаттю статусу автономної республіки.

Втім, внаслідок чвар між лідерами русинів далі справа автономії не просунулась. У наступні роки русинські організації краю, як найактивніші прихильники автономії, наполегливо домагалися втілення результатів референдуму: у 1994 р. через Організацію не представлених Націй і Народів зверталися до Президента Л. Кучми з пропозицією відновити статус Підкарпатської Русі як автономної республіки в складі України¹⁹, у 2002 р. з’явилося Звернення новоутвореного Сойму пікарпатських русинів “Про врахування специфіки Закарпаття у майбутній адміністративно-територіальній реформі”, адресоване Президенту України, Верховній Раді та Кабінету Міністрів.

У ньому, зокрема, містилося застереження від спроб ліквідації Закарпатської області і приєднання її до Карпатської області, а також вимога під час розгляду адміністративно-територіальної реформи визначити Закарпатську область як окрему адміністративно-територіальну одиницю, враховуючи волю виборців на референдумі 1 грудня 1991 р.²⁰. Однак через відсутність реальної

підтримки бодай якоїсь значної частини населення області подібні акції не мали такого продовження, як у Криму.

Порівняння автономістських процесів у Криму і Закарпатті на початку 90-х рр. XX ст. засвідчує наявність як спільних рис, так і певних особливостей. Спільним було те, що територіальна партійна еліта – уламок еліти союзної – відчула потребу у творенні власної нації в рамках приватизованого шматка території. Радянські владні органи Кримської та Закарпатської областей, боячись подальшого розгортання процесів українського національного відродження, скористалися унікальністю цих регіонів і взяли активну участь у організації проведення референдумів про автономію. При цьому вони активно апелювали до союзних органів влади.

Водночас були й суттєві відмінності. Насамперед, у національному складі населення двох областей, його політичній активності. В Криму переважало російське і російськомовне населення, постійно зростала частка кримськотатарських репатріантів. Відтак – висловлювалися різноманітні погляди на те, якою має бути автономія (територіальною, національною, адміністративною), репрезентовані різними національними і політичними силами (місцевою компартійною елітою, кримськими татарами, проросійськими політичними силами).

У Закарпатті більшість населення становили українці, а питання автономії порушувалося групою місцевих інтелігентів, які, спираючись на постулати представників заокеанської русинської діаспори, прагнули “відновлення історичної справедливості” – тобто відновлення автономної Підкарпатської Русі зразка міжвоєнного періоду, з національним (русинським) ухилом, на чому, зокрема, наголошує М. Болдижар²¹, і яких, як вже зазначалося, з меркантильних міркувань підтримала компартійна еліта. Найбільша ж відмінність полягала у тому, що Крим і Закарпаття були незіставними регіонами з погляду своєї ваги для центрального союзного, а згодом російського керівництва (чого варте одне лише розташування у Криму головної бази Чорноморського флоту). І якщо союзна, а згодом російська влада мала в українському Криму реальну опору (соціальну, національну, військову) і важелі впливу на розвиток подій, то у Закарпатті місцеві інтелектуали, використавши момент, домігшись проведення референдуму, так і не спромоглися розвинути свій успіх без активної зовнішньої допомоги і внутрішньої опори. А після призначення окремих лідерів русинського руху

на державні посади вони взагалі полишили автономістські прагнення.

Якщо виходити з того, що головною метою державної регіональної політики мало бути зміцнення національної безпеки України, піднесення рівня матеріального добробуту населення, поліпшення умов життєдіяльності на засадах створення сприятливого організаційно-економічного режиму для ефективного використання природно-ресурсного, трудового і науково-технічного потенціалу регіонів з урахуванням їхніх історико-культурних, природних, соціальних та економічних особливостей, то вимоги й аргументи провідників карпаторусинства навряд чи сприятимуть втіленню в життя хоча б одного з цих принципів.

У ширшому розумінні під час (або у разі) проведення в Україні адміністративно-територіальної реформи безумовно необхідно враховувати особливості кожного регіону, у тому числі Криму й Закарпаття. Крим вже є автономією в складі України. Спекулювання ж результатами місцевого референдуму 1991 р. у Закарпатті є неприпустимим, адже формально його результати також враховано у Конституції України – Закарпаття має статус області, самоврядної адміністративної території у складі України.

¹ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – С. 444.

² Там само.– С. 268.

³ Крымская правда.– 1990. – 16 января.

⁴ Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989 – 1999.– Симф.: Сонат, 2003. – С. 63, також див.: Что такое “ДС”? Интервью с Е. Шелудяковым // Крымский комсомолец. – 1989. – 22 июля; Вперед к республике “Таврида”? // Крымский комсомолец. – 1989. – 16 сентября.

⁵ Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение. – М.,1992. – Т. 1. – С. 157–158.

⁶ Архів ВР України: Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2278.– Арк. 141.

⁷ Крымский комсомолец. – 1991. – 26 января.

⁸ Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовивяз чи номенклатурний путч? // <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/havrosh.htm>.

⁹ Панчук М.І. Політичне русинство в Україні // Політична думка. – 1995. – №2-3. – С. 121–122.

¹⁰ Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. – Ужгород, 2003. – С. 313.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 316.

¹³ *Мишанич О.* Ідейні витоки новітнього “карпаторусинства” // “Карпаторусинство”: історія і сучасність. – К.: Обереги, 1994. – С. 40–41.

¹⁴ Там само. – С. 317.

¹⁵ *Мишанич О.* Назв. праця. – С. 44.

¹⁶ *Болдижар М.* Про “закарпатський сепаратизм”, “політичне русинство” та їх основателів // Руснацький світ. – Т. 3. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2003. – С. 15.

¹⁷ *Фединишинец В.* Вчора народ! А сьогодні – меньшинство? // Подкарпатская Русь. – 1992. – 8 мая.

¹⁸ *Годьмаш П., Годьмаш С.* Указ. соч.. – С. 331–332.

¹⁹ Обращение ОНК // Подкарпатская Русь. – 1994. – 17 ноября.

²⁰ Звернення “Про врахування специфіки Закарпаття у майбутній адміністративно-територіальній реформі” // Руснацький світ. – Т. 3. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2003. – С. 81–82.

²¹ *Болдижар М.* Назв. праця. – С. 16.